

تجربه دینی در فرهنگ اسلامی

دکتر مسعود آذربایجانی
علی شیرازی
سیدمحمد رضا لواسانی
مرتضی حبیبی سی سرا

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه
زمستان ۱۳۹۵

تجربه دینی در فرهنگ اسلامی / مسعود آذربایجانی و [دیگران]. - قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۵. هجده، ۵۹۰ص. - (پژوهشگاه حوزه و دانشگاه؛ ۳۸۰: روان‌شناسی؛ ۳۵)
ISBN: 978-600-298-145-5 بها: ۲۴۰۰۰۰ ریال
فهرست‌نویسی براساس اطلاعات فیبا.
کتابنامه: ص. [۵۵۷]-۵۷۰؛ همچنین به صورت زیرنویس.
نمایه.
۱. تجربه دینی. ۲. روان‌شناسی مذهبی. ۳. شناخت (عرفان). الف. آذربایجانی، مسعود، ۱۳۴۲- . ب.
لواسانی، سیدمحمدرضا، ۱۳۵۷- . ج. شیرازی، علی، ۱۳۵۲- . د. حبیبی سی‌سرا، مرتضی، ۱۳۵۶- .
ه. پژوهشگاه حوزه و دانشگاه. و. عنوان.
۱۳۹۵ ت ۳ / BL ۵۳ / ۴۲ / ۲۹۱ / ۴۲
شماره کتابشناسی ملی
۴۶۰۱۳۹۷

تجربه دینی در فرهنگ اسلامی

مؤلفان: دکتر مسعود آذربایجانی، علی شیرازی، سیدمحمدرضا لواسانی، مرتضی حبیبی سی‌سرا
ویراستار: سعیدرضا علی‌عسکری

صفحه‌آرایی: کاما

چاپ اول: زمستان ۱۳۹۵

تعداد: ۵۰۰ نسخه

لیتوگرافی: سعیدی

چاپ: قم - جعفری

قیمت: ۲۴۰۰۰ تومان

کلیه حقوق برای پژوهشگاه حوزه و دانشگاه محفوظ و نقل مطالب با ذکر مأخذ بلامانع است.

قم: ابتدای شهرک پردیسان، بلوار دانشگاه، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، تلفن: ۰۲۵-۳۲۱۱۱۱۰۰ (انتشارات: ۳۲۱۱۱۳۰۰) نمابر: ۳۲۸۰۳۰۹۰

ص.پ. ۳۱۵۱ - ۳۷۱۸۵ ● تهران: خ انقلاب، بین وصال و قدس، کوی اُسکو، پلاک ۴، تلفن: ۶۶۴۰۲۶۰۰

www.rihu.ac.ir

info@rihu.ac.ir

فروش اینترنتی: www.ketab.ir/rihu

سخن پژوهشگاه

پژوهش در علوم انسانی [به منظور شناخت، برنامه‌ریزی و ضبط و مهار پدیده‌های انسانی] در راستای سعادت واقعی بشر ضرورتی انکارناپذیر و استفاده از عقل و آموزه‌های وحیانی در کنار داده‌های تجربی و در نظر گرفتن واقعیت‌های عینی و فرهنگ و ارزش‌های اصیل جوامع، شرط اساسی پویایی، واقع‌نمایی و کارایی این‌گونه پژوهش‌ها در هر جامعه است.

پژوهش کارآمد در جامعه ایران اسلامی در گرو شناخت واقعیت‌های جامعه از یک‌سو و اسلام به عنوان متقن‌ترین آموزه‌های وحیانی و اساسی‌ترین مؤلفه فرهنگ ایرانی از سوی دیگر است؛ از این‌رو، آگاهی دقیق و عمیق از معارف اسلامی و بهره‌گیری از آن در پژوهش، بازنگری و بومی‌سازی مبانی و مسائل علوم انسانی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است.

توجه به این حقیقت راهبردی از سوی امام خمینی علیه السلام بنیانگذار جمهوری اسلامی، زمینه شکل‌گیری دفتر همکاری حوزه و دانشگاه را در سال ۱۳۶۱ فراهم ساخت و با راهنمایی و عنایت ایشان و همت اساتید حوزه و دانشگاه، این نهاد علمی شکل گرفت. تجربه موفق این نهاد، زمینه را برای گسترش فعالیت‌های آن فراهم آورد و با تصویب شورای گسترش آموزش عالی در سال ۱۳۷۷ «پژوهشکده حوزه و دانشگاه» تأسیس شد و در سال ۱۳۸۲ به «مؤسسه پژوهشی حوزه و دانشگاه» و در سال ۱۳۸۳ به «پژوهشگاه حوزه و دانشگاه» ارتقا یافت.

پژوهشگاه تاکنون در ایفای رسالت سنگین خود خدمات فراوانی به جوامع علمی ارائه نموده است که از آن جمله می‌توان به تهیه، تألیف، ترجمه و انتشار ده‌ها کتاب و نشریه علمی اشاره کرد.

کتاب حاضر به عنوان منبع درسی تحصیلات تکمیلی رشته‌های دین‌شناسی، فلسفه دین و روان‌شناسی دین قابل استفاده می‌باشد.

از استادان و صاحب‌نظران ارجمند تقاضا می‌شود با همکاری، راهنمایی و پیشنهادهای اصلاحی خود، این پژوهشگاه را در جهت اصلاح کتاب حاضر و تدوین دیگر آثار مورد نیاز جامعه دانشگاهی یاری دهند.

در پایان پژوهشگاه بر خود لازم می‌داند از نویسندگان کتاب آقایان دکتر مسعود آذربایجانی، علی شیرازی، سیدمحمد رضا لواسانی و مرتضی حبیبی سی‌سرا و نیز ارزیابان این اثر آقایان دکتر محمدتقی فعالی و دکتر علی شیروانی تقدیر و تشکر نماید.

فهرست مطالب

۱	مقدمه
۵	درآمد
۷	یک) ضرورت و هدف
۸	دو) دلایل انتخاب مسئله
۹	سه) پرسش‌های اصلی و فرعی
۹	چهار) روش
۱۰	پنج) سازمان‌دهی تحقیق

بخش اول: چیستی تجربه دینی / ۱۳

۱۵	فصل اول: تبارشناسی و مفهوم‌شناسی تجربه دینی
۱۷	۱. تبارشناسی تجربه دینی
۱۸	اول) در پدیدارشناسی
۱۹	دوم) در معرفت‌شناسی
۲۰	سوم) در فلسفه دین
۲۱	چهارم) در روان‌شناسی
۲۱	۲. پیشینه
۲۱	اول) بستر پیدایش
۲۴	الف) مخالفت با الهیات قبیعی
۲۵	ب) فلسفه نقادی کانت
۲۵	ج) تعارض علم و دین
۲۶	د) الهیات لیبرال
۲۶	ه) پروتستانتیسم
۲۷	دوم) جایگاه معرفتی

۳۴	سوم) در اسلام
۳۵	الف) عارفان
۳۷	۱. بایزید بسطامی
۳۸	۲. ابوحامد غزالی
۳۸	۳. مولوی
۴۱	۴. ابن عربی
۴۲	۵. اقبال لاهوری
۴۲	ب) مکاشفات عرفانی
۴۳	۱. خاستگاه
۴۳	۲. نسبت با علم
۴۳	۳. آفاقی و انفسی بودن
۴۴	۴. سازگاری با عقل و استدلال
۴۵	۳. معناشناسی
۴۵	یک) مفاهیم اصلی
۴۵	الف) روان‌شناسی
۴۸	ب) تجربه
۴۹	ج) دین
۵۰	د) تجربه دینی
۵۴	ه) روان‌شناسی دین
۶۱	و) تجربه دینی در سنجش‌های دینداری
۶۵	۴. چیستی و ماهیت تجربه دینی
۶۶	اول) ویژگی‌ها
۶۹	دوم) قلمرو تجربه دینی
۶۹	الف) وحی
۷۲	ب) دین
۷۳	ج) ایمان
۷۴	سوم) انواع تجربه‌های دینی
۷۸	چهارم) ارزش و اعتبار
۷۹	۵. رویکردها و اعتبارها
۸۰	اول) اعتبار تاریخی
۸۱	دوم) اعتبار سرشتی
۸۱	الف) رویکرد روان‌شناختی
۸۲	ب) رویکرد ادراک حسی

۸۳ (ج) رویکرد فوق قبیعی
۸۴ ۶. دیدگاه‌هایی در باب رویکردها
۸۶ نتیجه‌گیری
۸۸ فصل دوم: روان‌شناسی تجربه دینی
۸۸ ۱. پایه‌های زیستی تجربه دینی
۹۹ ۲. مقدمات و شرایط روان‌شناختی تجربه دینی
۱۰۳ ۳. ماهیت تجربه دینی
۱۰۷ ۴. تأثیر داروهای روان‌گردان در تجربه دینی
۱۱۳ ۵. معیارهای روان‌شناختی تمیز تجربه صادق و کاذب
۱۱۶ فصل سوم: مبادی تجربه دینی در فرهنگ اسلامی
۱۱۷ (یک) مبادی هستی‌شناختی
۱۱۸ (دو) مبادی انسان‌شناختی
۱۱۸ ۱. نفس‌شناسی
۱۲۱ ۲. بیان صدور افعال غریبه از نفس
۱۲۴ ۳. قوه متخیله
۱۲۴ ۴. کیفیت ارتباط نفس با بدن
۱۲۵ (سه) مبادی کلامی
۱۲۵ ۱. ایمان
۱۲۷ ۲. پیامبرشناسی
۱۲۸ ۳. معجزه‌شناسی
۱۲۹ الف) نسبت کرامت و معجزه
۱۲۹ ب) انواع معجزه
۱۳۱ ج) تفاوت معجزه، کرامت و ارهاص
۱۳۴ ۴. امام‌شناسی
۱۳۶ الف) علم امام به غیب
۱۳۸ ب) حقیقت علم غیب
۱۳۹ ج) معنی «محدث»
۱۴۲ د) چگونگی نقل روایات قدسی
۱۴۴ ه) نبوات و منامات
۱۴۶ چهار) مبادی تجربه دینی در قرآن
۱۴۹ پنج) مبادی تجربه دینی در روایات
۱۴۹ اول) تعریف تجربه در روایات

۱۵۰	دوم) مبادی حدیث‌شناسی
۱۵۲	الف) تاریخ حدیث و نحوه جمع‌آوری آن
۱۵۳	ب) اعتبار و وثاقت حدیث
۱۵۴	ج) فهم حدیث
۱۵۴	قواعد فهم حدیث
۱۵۵	۱. دستیابی به متنی منقح از حدیث
۱۵۵	۲. تجزیه کلمات حدیث
۱۵۵	۳. فهم مفردات کلام
۱۵۵	۴. ترکیب جملات حدیث
۱۵۵	۵. اطمینان از جهت صدور روایت
۱۵۶	۶. توجه به قرائن کلامی
۱۵۶	۷. توجه به صناعات ادبی به کار رفته در حدیث
۱۵۶	۸. گردآوری روایات همگون یا تشکیل خانواده حدیثی
۱۵۶	۹. توجه به روایات متقابل
۱۵۷	۱۰. تأمل در جایگاه علمی سائل
۱۵۷	۱۱. تأمل در شأن صدور حدیث
۱۵۷	شش) مبادی تجربه‌دینی در عرفان اسلامی
۱۵۸	اول) تجربه در عرفان
۱۶۰	یک) تجربه‌های قدسی در عرفان
۱۶۰	دو) رابطه حواس با قنی و حواس ظاهری
۱۶۱	دوم) تجارب دینی و مکاشفه‌های عرفانی
۱۶۲	۱. جایگاه تجربه‌های دینی در اسلام
۱۶۴	۲. اسباب مکاشفات و احوال دینی در عرفان
۱۶۵	الف) فطرت توحیدی
۱۶۶	ب) آگاهی وجودی
۱۶۶	۳. مقامات و احوال عرفانی

بخش دوم: انواع تجربه دینی در قرآن کریم / ۱۶۹

۱۷۳	فصل چهارم: تجربه‌های شبه‌حسی در قرآن کریم
۱۷۳	اول) جلوه‌های بصری
۱۷۴	۱. رؤیت خدا
۱۷۶	۲. رؤیت فرشتگان
۱۷۸	۳. رؤیت ابلیس

۱۷۹	۴. رؤیت معجزات
۱۸۰	۵. رؤیت آیات
۱۸۳	۶. رؤیت عذاب
۱۸۵	دوم) جلوه‌های سمعی
۱۸۵	۱. شنیدن کلام خداوند متعال
۱۹۰	۲. استماع کلام ملائکه و شیطان
۱۹۲	۳. استماع صوت عذاب
۱۹۳	۴. استماع آیات
۱۹۴	۵. استماع زبان حیوانات
۱۹۴	سوم) جلوه‌های ذوقی
۱۹۶	چهارم) جلوه‌های شمی
۱۹۷	پنجم) جلوه‌های لمسی
۱۹۸	ششم) جلوه‌های با قنی
۱۹۹	معراج پیامبر
۲۰۰	یک) قطعیت معراج
۲۰۰	دو) امکان عقلی معراج
۲۰۱	سه) عناصر شبه‌حسی معراج پیامبر اکرم ﷺ
۲۰۴	فصل پنجم: انواع تجارب احیاگر در قرآن کریم
۲۰۵	۱. تجربه احیاگر در فرهنگ دینی
۲۰۵	۲. گونه‌های احیاء از نظر قرآن
۲۰۶	یکم) حیات جسمانی
۲۰۷	دوم) ایمان‌آوری
۲۰۹	سوم) هدایت به حق
۲۱۰	چهارم) اعتبار یا عبرت‌آموزی
۲۱۱	پنجم) فزونی یقین و بصیرت
۲۱۲	ششم) تجربه شفابخشی
۲۱۴	۳. احیاگری در پرتو احیای عقل
۲۱۵	جمع‌بندی
۲۱۷	فصل ششم: انواع تجارب و حیانی در قرآن کریم
۲۱۷	۱. توصیف و ویژگی‌های تجربه و حیانی
۲۱۸	۲. تعریف وحی
۲۲۰	۳. گونه‌های وحی از نظر قرآن
۲۲۲	۴. مواضع وحی در قرآن

۲۲۳	۵. انواع وحی در قرآن
۲۲۴	یکم) وحی تکوینی
۲۲۴	الف) وحی غریزی
۲۲۵	ب) وحی تقدیری
۲۲۵	ج) وحی الهامی
۲۲۷	د) وحی امدادی
۲۲۸	دوم) وحی تشریحی
۲۲۸	الف) وحی مستقیم
۲۲۸	ب) وحی با واسطهٔ حجاب
۲۲۹	ج) وحی با واسطهٔ رسول
۲۳۰	۶. تفاوت‌ها و اشتراک‌های وحی با تجربهٔ وحیانی
۲۳۳	جمع‌بندی
۲۳۴	فصل هفتم: انواع تجارب مینوی و عرفانی در قرآن کریم
۲۳۴	اول) تجارب مینوی
۲۳۵	یکم) موسی <small>علیه السلام</small> و کوه قور
۲۳۶	دوم) موسی <small>علیه السلام</small> و میقات
۲۳۷	سوم) زکریا <small>علیه السلام</small> و وعده او به ولادت یحیی <small>علیه السلام</small>
۲۳۸	چهارم) مؤمنان و تجارب مینوی
۲۳۹	پنجم) ابراهیم <small>علیه السلام</small> و فرستادگان الهی
۲۳۹	ششم) زکریا و یحیی <small>علیه السلام</small>
۲۴۱	هفتم) رسول اعظم <small>صلی الله علیه و آله</small> و معراج
۲۴۲	هشتم) مواجهه اصحاب حضرت موسی <small>علیه السلام</small> با خداوند
۲۴۲	نهم) مواجهه مریم <small>علیها السلام</small> با روح القدس
۲۴۳	دهم) مواجههٔ رسول اکرم <small>صلی الله علیه و آله</small> با جبرئیل امین
۲۴۳	جمع‌بندی
۲۴۴	دوم) تجارب عرفانی
۲۴۵	یکم) تجربه عرفانی تحمیدی
۲۴۸	دوم) تجربه عرفانی تهلیلی
۲۴۸	سوم) تجربه عرفانی تکبیری
۲۴۸	چهارم) تجربه عرفانی تسبیحی
۲۴۹	پنجم) نمونه‌های تجربه‌های عرفانی در قرآن
۲۴۹	۱. بعثت
۲۵۱	۲. شهود جبرئیل

۲۵۱	۳. ابراهیم <small>علیه السلام</small> و ملکوت آسمان‌ها و زمین
۲۵۲	۴. سیر معنوی پیامبر <small>صلی الله علیه و آله</small>
۲۵۲	۵. موسی <small>علیه السلام</small> و شهود نور الهی
۲۵۳	۶. آدم <small>علیه السلام</small> و تعلیم اسماء الهی
۲۵۴	جمع‌بندی

بخش سوم: انواع تجربه‌های دینی در روایات / ۲۵۵

۲۵۷	فصل هشتم: تجربه شبه‌حسی در روایات
۲۵۹	اول) مفاهیم کلیدی در تجارب شبه‌حسی روایات
۲۵۹	۱. سؤال
۲۶۰	۲. لسان
۲۶۱	۳. خمر
۲۶۲	۴. مخدر
۲۶۲	۵. جهاد
۲۶۴	۶. ریاضت
۲۶۵	۷. سجود
۲۶۶	۸. مسخ
۲۶۹	۹. بکا
۲۶۹	۱۰. زیارت مزارها
۲۷۱	۱۱. معراج
۲۷۳	دوم) تفسیر روایی آیات شبه‌حسی
۲۷۶	سوم) تفسیر روایی معجزات شبه‌حسی
۲۷۶	چهارم) جلوه‌هایی از تجربه‌های شبه‌حسی
۲۷۷	الف) جلوه‌های بصری
۲۷۷	۱. رؤیت خدا
۲۸۱	۲. رؤیت فرشتگان (فرشته‌شناسی)
۲۸۳	الف) آیات مبین اصناف ملائک و وظایف آنها
۲۸۳	ب) آیات مبین خلقت این خلائق
۲۸۴	ج) آیات مبین مسئولیت ملائکه برای عذاب و محرومیت
۲۹۳	۳. رؤیت ابلیس
۲۹۶	۴. رؤیت بهشت
۲۹۷	۵. رؤیت ملکوت
۳۰۳	۶. رؤیت معجزات

۳۱۷	۷. رؤیت آیات
۳۲۵	۸. رؤیت عذاب
۳۲۵	ب) جلوه‌های سمعی و لسانی
۳۲۶	۱. کیفیت تکلم و استماع موجودات مجرد
۳۲۹	۲. استماع کلام خداوند
۳۳۰	۳. استماع کلام ملائکه، جنیان و شیطان
۳۳۲	۴. استماع از ارواح
۳۳۳	۵. استماع صوت عذاب
۳۳۴	۶. استماع آیات
۳۴۰	۷. ذکر، تجربه شفاخواهی با اورد، اذکار و ادعیه
۳۴۴	۸. تسبیح
۳۴۵	۹. علم امام به زبان‌ها
۳۴۷	ج) جلوه‌های ذوقی
۳۴۸	۱. مانده‌های بهشتی
۳۵۲	۲. تغییر کیفیت در خوردنی‌ها
۳۵۸	۳. تجربه نیایش و استجابیت
۳۶۳	د) جلوه‌های لمسی
۳۶۶	۱. استلام عذاب
۳۶۷	۲. استلام آیات
۳۶۹	ه) جلوه‌های شمی
۳۷۱	و) جلوه‌های با قنی
۳۷۷	۱. بصیرت
۳۷۹	۲. معاینه، مشاهده و مکاشفه
۳۸۰	۳. رؤیاهای صادقانه
۳۸۳	۴. تجربه اخرویات
۳۸۵	۵. تجربه‌های نبوی
۳۸۷	۶. تصرف
۳۹۳	۷. تجربه‌های مشرف به مرگ
۳۹۵	۸. استماع دل
۳۹۵	۹. اخبار از غیب
۳۹۹	فصل نهم: انواع تجارب احیاء در روایات
۳۹۹	اول) گونه‌های احیاء در روایات
۳۹۹	یک) احیای عقلانی

۴۰۰ ۱. انطباق احیای عقلانی با معیارهای تجربه دینی
۴۰۱ ۲. پدر و فرزند آینه تمام‌نمای احیای عقلانی و ایمانی
۴۰۱ ۳. معیار احیای عقلانی از نظر امام علی <small>علیه السلام</small>
۴۰۳ دو) احیای جسمانی
۴۰۴ مصادیق احیای جسمانی در تجربه احیاگر
۴۱۳ احیای استخوان‌های پوسیده
۴۱۴ سه) احیای ایمانی و اخلاقی
۴۱۶ چهار) مصادیق دیگر تجربه احیاگر
۴۲۴ جمع‌بندی
۴۲۶ فصل دهم: انواع تجارب و حیانی در روایات
۴۲۷ یک) احادیث قدسی
۴۲۸ دو) وحی در روایات
۴۳۱ سه) نمونه‌هایی از الهامات در نهج‌البلاغه
۴۳۲ ۱. از آنها، ده نفر جان به سلامت نمی‌برند و از شما هم ده نفر کشته نمی‌شوند
۴۳۲ ۲. حکومت کوتاه مروان بن حکم
۴۳۳ ۳. جوان ثقفی بر شما مسلط می‌شود و هستی شما را غارت می‌کند
۴۳۳ ۴. برنامه مهدی موعود <small>علیه السلام</small> پیروی از قرآن و هدایت
۴۳۳ ۵. اگر بخواهم از همه خصوصیات شما خبر دهم، می‌توانم
۴۳۴ ۶. معاویه بر سرزمین عراق مسلط می‌شود
۴۳۴ ۷. زیر آب رفتن شهر بصره
۴۳۴ چهار) حکایت‌های تجربه و حیانی در دیگر روایات
۴۳۵ ۱. قصه داوود <small>علیه السلام</small> و عبادتش به درگاه الهی
۴۳۵ ۲. حضرت ابراهیم <small>علیه السلام</small> و تجربه توکل به حق
۴۳۸ ۳. نجات بخشی به دعای پیامبر <small>صلی الله علیه و آله</small>
۴۳۹ ۴. شنیدن صدا از سدر المنتهی
۴۳۹ ۵. سزای تردید در نام معصومین <small>علیهم السلام</small>
۴۴۰ ۶. تجربه ایمانی
۴۴۱ ۷. حضرت موسی <small>علیه السلام</small> و زیارت سیدالشهداء <small>علیهم السلام</small>
۴۴۲ پنج) کیفیت صدور و نزول وحی در تجربه و حیانی
۴۴۴ جمع‌بندی
۴۴۶ فصل یازدهم: انواع تجارب مینوی و عرفانی در روایات
۴۴۶ اول) تجارب مینوی
۴۴۶ یک) تجربه رؤیت

۴۴۶	اول) رؤیت الهی
۴۴۶	۱. تجربه مواجهه حضرت آدم <small>علیه السلام</small> با خداوند
۴۴۷	۲. تجربه رؤیت الهی
۴۴۸	۳. شنیدن ندای الهی
۴۴۸	دوم) رؤیت گذشتگان
۴۴۸	۱. آدم <small>علیه السلام</small>
۴۴۸	۲. آدم <small>علیه السلام</small> و پیامبر اکرم <small>صلی الله علیه و آله</small>
۴۴۹	سوم) رؤیت فرشتگان
۴۴۹	۱. حضرت زهرا <small>علیها السلام</small> و ملائک
۴۴۹	۲. جبرائیل و میکائیل و محافظت از علی <small>علیه السلام</small>
۴۴۹	چهارم) رؤیت حقایق عالم
۴۴۹	۱. شاگرد امام صادق <small>علیه السلام</small> و دیدن بهشت
۴۵۰	۲. حدیث معراج
۴۵۰	دو) محدث بودن معصومین <small>علیهم السلام</small>
۴۵۰	اول) امام صادق <small>علیه السلام</small> و وجه تسمیه حضرت زهرا <small>علیها السلام</small>
۴۵۱	دوم) محدث بودن علی <small>علیه السلام</small>
۴۵۱	سه) تجارب تشرقی
۴۵۱	اول) تشرّف علی بن مهزیار
۴۵۱	دوم) تشرّف شیخ صدوق
۴۵۲	سوم) تشرّف ازدی
۴۵۳	دوم) تجارب عرفانی
۴۵۳	یک) مشاهده
۴۵۴	دو) کشف
۴۵۶	سه) احوال دینی
۴۵۶	چهار) خدایی شدن
۴۵۶	د) دریافت‌ها

بخش چهارم: انواع تجربه دینی در احوال عالمان و عارفان / ۴۵۷

۴۶۱	فصل دوازدهم: تجارب شبه‌حسی در احوال عالمان و عارفان
۴۶۱	اول) مکاشفات صوری
۴۶۲	۱. جلوه‌های بصری
۴۶۴	۲. جلوه‌های سمعی
۴۶۸	۳. جلوه‌های شمّی

۴۶۹	۴. جلوه‌های ذوقی
۴۷۰	دوم) شهود
۴۷۰	یک) اقسام شهود
۴۷۱	۱. شهود معرفت
۴۷۱	۲. شهود معاینه
۴۷۲	۳. شهود جمع
۴۷۲	۴. شهود قلب
۴۷۲	۵. شهود روح
۴۷۳	دو) تشرّفات
۴۷۴	۱. تشرّف نبی
۴۷۵	۲. تشرّف ولی
۴۷۸	الف) تشرّف به هدایت
۴۸۰	ب) استشفاء
۴۸۱	ج) نجات
۴۸۳	د) قضای حاجات
۴۸۴	۳. تشرّف در خواب
۴۸۷	۴. تشرّف مکتوب
۴۸۹	۵. مشاهده فعلی، مشاهده صفاتی و مشاهده ذاتی
۴۹۰	سه) آثار شهود
۴۹۰	چهار) تفاوت کشف و شهود
۴۹۱	سوم) معاینه
۴۹۱	اقسام معاینه
۴۹۱	۱. معاینة الأبصار
۴۹۳	۲. معاینة القلب
۴۹۳	۳. معاینة الروح
۴۹۴	خاتمه) احوال و مقامات در آثار عرفانی
۴۹۶	فصل سیزدهم: تجارب احیاگر در احوال علماء و عرفا
۴۹۶	اول) فتوحات
۴۹۷	اقسام فتح
۴۹۷	۱. فتح قریب
۴۹۷	۲. فتح مبین
۴۹۸	۳. فتح مطلق
۴۹۸	۴. فتح نفسی

۴۹۹	۵. فتح روحی
۵۰۰	۶. فتح قلبی
۵۰۱	دوم) مکاشفات عقلی
۵۰۱	۱. مکاشفات یقین آور
۵۰۱	۲. مکاشفات علم آور
۵۰۲	فصل چهاردهم: تجارب و حیانی در احوال عرفا و علماء
۵۰۲	اول) واردات
۵۰۲	الف) اقسام واردات
۵۰۲	۱. واردات رحمانی
۵۰۳	۲. واردات مَلکی
۵۰۴	۳. واردات جنّی
۵۰۵	۴. واردات شیطانی
۵۰۶	ب) تمیز واردات
۵۰۶	۱. از نظر جهت
۵۰۷	۲. از نظر عوارض و آثار
۵۰۷	دوم) خوا قر
۵۰۸	الف) اقسام خوا قر
۵۰۸	۱. خوا قر الهی
۵۰۸	۲. خوا قر مَلکی
۵۰۸	۳. خوا قر شیطانی
۵۰۹	۴. خوا قر نفسانی
۵۰۹	ب) مهار خوا قر
۵۰۹	سوم) لوائح، لوامع و قوالم
۵۱۰	چهارم) الهام
۵۱۲	الف) ویژگی‌های الهام
۵۱۲	ب) اقسام الهام
۵۱۲	۱. الهام نبی
۵۱۲	۲. الهام عین
۵۱۳	۳. الهام تحقیق
۵۱۵	فصل پانزدهم: تجارب مینوی و عرفانی در احوال عارفان و عالمان
۵۱۵	اول) اقسام تجربه‌های مینوی
۵۱۵	تقسیم براساس آثار

۵۱۵	الف) مکاشفات حیرت‌زا
۵۱۶	ب) مکاشفات سکرآور
۵۱۷	مقام بُهت
۵۱۷	ج) مکاشفات ذوقی
۵۱۸	د) مکاشفات عشقی
۵۱۹	ه) مکاشفات هراس‌انگیز و حزن‌افزا
۵۲۱	مشاهده کرام‌الکاتبین
۵۲۱	و) مکاشفات نوریه
۵۲۱	دوم) انواع تجربه‌های عرفانی
۵۲۱	یک) مکاشفه‌های معنوی
۵۲۱	الف) ویژگی‌های کشف معنوی
۵۲۲	ب) منبع کشف معنوی
۵۲۳	ج) اعتبار کشف
۵۲۳	د) مراتب کشف معنوی
۵۲۳	۱. کشف در اعیان ثابت
۵۲۴	۲. کشف در عقول
۵۲۴	۳. کشف و مشاهده در نفوس مجرد
۵۲۵	۴. کشف و مشاهده در کتاب محو و اثبات
۵۲۶	۵. کشف در ارواح عالیه
۵۲۶	دو) اقسام مکاشفه به اعتبار منشأ
۵۲۶	۱. مکاشفه حدسی
۵۲۷	۲. مکاشفه قدسی
۵۲۸	۳. مکاشفه الهامی
۵۲۹	لذت وصال
۵۲۹	۴. مکاشفه روحانی
۵۳۰	۵. مکاشفه وحیانی
۵۳۰	سه) اقسام مکاشفه بر اساس تقسیم وجودشناختی
۵۳۰	الف) مکاشفه کونی
۵۳۰	ب) مکاشفه الهی
۵۳۱	تجلی خدا
۵۳۱	درک مقام تجلی
۵۳۱	ج) مکاشفه ایمانی
۵۳۲	چهار) تقسیم‌بندی‌های دیگر

۵۳۲	۱. اقسام مکاشفه به اعتبار روش
۵۳۳	الف) کشف سلوکی
۵۳۵	ب) کشف عرفانی
۵۳۵	ج) کشف مسموع
۵۳۵	قسم اول) کشف مسموع بی واسطه
۵۳۶	قسم دوم) کشف مسموع با واسطه
۵۳۶	د) کشف مکتوب
۵۳۷	۲. مکاشفات ترکیبی
۵۳۹	۳. مکاشفات رهبانی
۵۴۲	پنج) تصرفات
۵۴۳	اقسام تصرف
۵۴۳	۱. احیاء و اِماتَه
۵۴۴	۲. موت اختیاری
۵۴۵	۳. تصرف در حقایق
۵۴۸	یکم) تصرف در قبیعت
۵۴۸	دوم) تصرف در مکان و زمان
۵۵۲	۴. خبر از غیب و مافی الضمیر
۵۵۴	۵. ره یافتن (هدایت)
۵۵۷	منابع و مأخذ
۵۷۱	نمایه آیات
۵۷۵	نمایه روایات
۵۸۱	نمایه اعلام

مقدمه

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

الحمد لله رب العالمين، الذي له الأسماء الحسنى والصفات العلى والآيات الكبرى والآخرة والأولى والجنة المأوى والسموات العلى والعرش والثرى؛ و صلى الله على محمد رسول الله و وليه الأعظم و على آله الطيبين الطاهرين المأمونين على سره، المستبشرين بأمره، الواصفين لقدرته، المعلمين لعظمته؛ هم الذين جعلتهم معادن لكلماتك و اركاناً لتوحيدك و آياتك و مقاماتك التي لا تعطيل لها في كل مكان يعرفك بها من عرفك لا فرق بينك و بينهم إلا أنهم عبادك و خلقتك سيما حجة بن الحسن العسكري الآية الكبرى والمثل الأعلى والولى الخاتم و القطب العالم والانسان الكامل والشمس الطالع والقمر الساطع والحي القائم.

«فَلَمَّا قَضَى مُوسَى الْأَجَلَ وَسَارَ بِأَهْلِهِ آنَسَ مِنْ جَانِبِ الطُّورِ نَارًا قَالَ لِأَهْلِهِ امْكُثُوا إِنِّي آنَسْتُ نَارًا لَعَلِّي آتِيكُمْ مِنْهَا بِخَبَرٍ أَوْ جَذْوَةٍ مِنَ النَّارِ لَعَلَّكُمْ تَصْطَلُونَ» ﴿فَلَمَّا آتَاهَا نُودِيَ مِنْ شَاطِئِ الْوَادِي الْأَيْمَنِ فِي الْبُقْعَةِ الْمُبَارَكَةِ مِنَ الشَّجَرَةِ أَنْ يَا مُوسَى إِنِّي أَنَا اللَّهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ﴾ (قصص، ٢٩ و ٣٠).

اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ وَآلِ مُحَمَّدٍ وَاسْمِعْ دُعَائِي إِذَا دَعَوْتُكَ وَاسْمِعْ نِدَائِي إِذَا نَادَيْتُكَ وَأَقْبِلْ عَلَيَّ إِذَا نَاجَيْتُكَ... إِلَهِي كَأَنِّي بِنَفْسِي وَاقْفَةَ بَيْنَ يَدَيْكَ وَقَدْ أَظْلَمْتُ حُسْنُ تَوَكُّلِي عَلَيْكَ... إِلَهِي... إِنْ أَدْخَلْتَنِي النَّارَ أَعْلَمْتُ أَهْلَهَا أَنِّي أَحْبَبْتُكَ... إِلَهِي انظُرْ إِلَيَّ نَظْرَ مَنْ نَادَيْتَهُ فَأَجَابَكَ وَاسْتَعْمَلْتَهُ بِمَعُونَتِكَ فَأَطَاعَكَ يَا قَرِيبًا لَا يَبْعُدُ عَنِ الْمُعْتَرِبِ بِهِ... إِلَهِي أَقِمْنِي فِي أَهْلِ وَلَايَتِكَ مُقَامَ مَنْ رَجَا الزِّيَادَةَ مِنْ مَحَبَّتِكَ إِلَهِي وَ أَلْهَمْنِي وَلَهَا بِذِكْرِكَ إِلَيَّ ذِكْرَكَ وَهَمَّتِي فِي رُوحِ نَجَاحِ أَسْمَائِكَ وَ مَحَلِّ قُدْسِكَ... إِلَهِي هَبْ لِي كِمَالَ الْإِنْقِطَاعِ إِلَيْكَ وَأَبْصَارَ قُلُوبِنَا بَضِيَاءَ نَظَرِهَا إِلَيْكَ حَتَّى تَخْرُقَ أَبْصَارَ الْقُلُوبِ حُجُبَ النُّورِ فَتَصِلَ إِلَيَّ مَعْدِنِ الْعُظْمَةِ وَ تَصِيرَ أَرْوَاحَنَا مُعَلَّقَةً بِعِزِّ قُدْسِكَ إِلَهِي وَ اجْعَلْنِي مِمَّنْ نَادَيْتَهُ فَأَجَابَكَ وَ لَاحِظْتَهُ فَصَعِقَ لِحَبْلِكَ فَتَاجِبْتَهُ سِرًّا وَ عَمِلَ لَكَ جَهْرًا... إِلَهِي إِنْ أَنَامْتَنِي الْغَفْلَةَ عَنِ الْاسْتِعْدَادِ لِلِقَائِكَ فَقَدْ تَبَهَّتَنِي الْمَعْرِفَةُ بِكَرَمِ الْأَيْدِي... إِلَهِي وَالْحَقِّقْنِي بِنُورِ عِزِّكَ الْأَبْهَجِ فَأَكُونَ لَكَ عَارِفًا وَ عَنِ سِوَاكَ مُنْحَرِفًا وَ مِنْكَ

خَائِفًا مُرَاقِبًا يَا ذَا الْجَلَالِ وَالْإِكْرَامِ وَصَلَّى اللَّهُ عَلَى مُحَمَّدٍ رَسُولِهِ وَآلِهِ الطَّاهِرِينَ وَسَلَّمَ تَسْلِيمًا كَثِيرًا
(مفاتیح الجنان، مناجات شعبانیه).

در خرابات مغان نور خدا می بینم
جلوه بر من مفروش ای ملک الحاج که تو
خواهم از زلف بتان نافه گشایی کردن
سوز دل اشک روان آه سحر ناله شب
هر دم از روی تو نقشی زندهم راه خیال
کس ندیدست ز مشک ختن و نافه چین

این عجب بین که چه نوری ز کجا می بینم
خانه می بینی و من خانه خدا می بینم
فکر دور است همانا که خطا می بینم
این همه از نظر لطف شما می بینم
با که گویم که در این پرده چه ها می بینم
آنچه من هر سحر از باد صبا می بینم
(حافظ)

جلوه های جمیل ذات پر جلال هر دم رخ می نماید و راهیان طریقتش را می جنبانند و سالکان را به کوی خود می کشاند. همان راهی که چون او دلیل راه نباشد تنگ و تاریک است و اگر هادی طریق باشد، گشاده و تابناک است. همان که رهروان طریقتش در کوی او سبقت می جویند و بابش را پیوسته می گویند و او را شبانه روز می ستایند و می پویند. در آسمان خاطرشان جز پرنده یاد او پرواز نمی کند و در گلستان دلشان جز شکوفه های او غنچه باز نمی کند، سر بندگی جز به پیشگاهش نمی ساینند و دست محبت به غیر او نمی سپارند. آنان را از زلال چشمه اش نوشانده و لباس اشتیاق بر تنشان پوشانده و بر گیاه آرزویشان باران اجابت افشانده و در مزرعه دل هایشان جز خرمن خود سوزانده و در جنگل فکرشان غیر غزال خود رمانده و بلندای درخت مقاصدشان را به وسعت خود رویانده و از مناجات خود به اوج لذتشان رسانده!... (مفاتیح الجنان، ترجمه مناجات المریدین).^۱

مفهوم تجربه دینی در غرب بیشتر در پی چالش های معرفت شناسی فیلسوفانی چون دکارت و دیگر فلاسفه پس از او، همچون هیوم و کانت که در برهان های کلامی مدرسی تردید کردند، به وجود آمد و با کارهای شلایرماخر گسترش یافت. امروزه، افزون بر مسائل معرفت شناسی، ضرورت همزیستی مسالمت آمیز ادیان و آدمیان (برای نزدیکی بیشتر در اثر تباطات)، تهاجم گسترده مادیت جهانی به معنویت و نیاز انسان متجدد و فراتجدد به معنویت در سپهر ادیان، از دیگر عوامل روی آوری به تجربه دینی است. در این مرز و بوم نیز تا حدی این عوامل به چشم می آیند، شاید تأثیر پذیری جدی و گسترده مردم از بیان تجربه های دینی — که در گزارش های مبلغان مشهود است — عامل دیگری است که پرداختن به تجربه دینی و گونه شناسی و اعتبارسنجی آن را در فرهنگ اسلامی موجه می سازد.

۱. با اقتباس از: شجاعی، دست دعا، چشم امید.

تجربه دینی با کلمات و اصطلاحات گوناگون از قبیل احوالات باطنی و معنوی، کشف و کرامات، مکاشفات صوری و معنوی، وحی و الهامات، نبوات و منامات، کشف محجوب و رفع حجاب، خوارق عادات، شهود و مشاهدات، معارف ذوقی و علم حضوری، مقامات عرفانی و مانند اینها در فرهنگ اسلامی پیشینه قابل توجهی دارد، اما چنان که باید و شاید به گونه‌شناسی آنها نپرداخته‌اند.

انگیزه و اندیشه نخستین این پژوهش، از مواجهه با نوشته ارزشمند پرآوازه و تأثیرگذار انواع تجربه دینی،^۱ اثر ویلیام جیمز (۱۸۴۲-۱۹۱۰) فیلسوف و روان‌شناس بزرگ آمریکایی شکل گرفت. آن کتاب دربردارنده بیست سخنرانی وی در گیفورد، طی سال‌های ۱۹۰۱ و ۱۹۰۲م، است. پوتنام (۱۹۹۷) در ضمیمه کتاب راهنمای کمبریج، درباره ویلیام جیمز، تأثیرگذاری این کتاب را در بیش از ۲۲۰ اثر بیان می‌کند و جیمی کارت (۲۰۰۵) نیز نشان می‌دهد که این کتاب در شانزده رشته علمی مختلف بر اندیشمندان و نویسندگان گوناگون تأثیر داشته است.^۲ این تأثیر، بر دانشمندان و عالمان ایرانی نیز قابل مشاهده است؛ از جمله استاد شهید مطهری بیش از سی مورد در آثار خود به ویلیام جیمز و کتاب انواع تجربه دینی وی — که در آن تاریخ صرفاً شش گفتار آن با عنوان دین و روان ترجمه و منتشر شده بود — ارجاع می‌دهد.

بررسی انواع تجربه دینی در فرهنگ اسلامی تاکنون به صورت علمی و جدی، صورت نگرفته است. از آنجا که قرآن، روایات و گزارش‌های احوالات عالمان و عارفان مسلمان، سه منبع مهم فرهنگ اسلامی در زمینه تجربه دینی هستند، در این کتاب در سه بخش جداگانه به بررسی انواع تجربه دینی در هر یک از این سه منبع پرداخته‌ایم. پیش از آن، در بخش نخست نیز مباحث چستی تجربه دینی از نظر تبارشناسی، روان‌شناسی تجربه دینی و مبادی تجربه دینی در فرهنگ اسلامی طرح شده است. طبقه‌بندی آغازین انواع تجربه دینی نیز براساس اقسام شش‌گانه دیویس از تجربه دینی؛ یعنی تجارب شبه‌حسی، تفسیری، وحیانی، احیاگر، عرفانی و مینوی است. البته در اینجا تجربه دینی تفسیری حذف شد^۳ و تجارب مینوی و عرفانی نیز به دلیل اندکی آنها در یک فصل تلفیق شد. بنابراین، انواع تجربه دینی در هر یک از بخش‌های قرآن، روایات و احوال عالمان در چهار فصل: تجارب شبه‌حسی، احیاگر، وحیانی و عرفانی - مینوی تنظیم شده است. باید گفت منبع قرآن از جهت سندی معتبر و در جای خود عدم تحریف آن ثابت شده، اما در

۱. این کتاب با مشخصات کتاب‌شناختی ذیل به تازگی ترجمه شد: جیمز، تنوع تجربه دینی، ترجمه حسین کیانی، تهران: نشر حکمت، ۱۳۹۱.

۲. رک: آذربایجانی، روان‌شناسی دین از دیدگاه ویلیام جیمز.

۳. درباره دلایل این طبقه‌بندی، رک: فصل اول.

خصوص دو منبع دیگر یعنی روایات و احوال عالمان و عارفان سعی نویسندگان این اثر بر مراجعه به منابع دست اول بوده است بررسی اسناد روایی و رجالی احادیث و گزارش های ناظر بر عالمان هدف این نوشته نبوده است و البته در جای خود لازم است از این جهت نیز مورد بررسی و دقت قرار گیرد.

می توان گفت مهم ترین هدف این مجموعه، افزون بر مباحث معرفت شناختی، ایمان آوری و قابلیت است که در تجربه های دینی و معنوی برای تقویت ایمان نهفته است. حکایات و رویدادها در تجربه دینی آنچنان دلنشین است که مخاطبان را با خود به سوی آسمان می برند و پنجره ای فراسوی طبیعت به روی آنان می گشاید؛ گویی پیام تجربه ها این است که ای عزیز، خدایی که در این نزدیکی است و از رگ گردن به تو نزدیک تر است. هم سخن و همنشین توست و اگر می دانستی چقدر مشتاق تو و چشم انتظار توست از شوق او جان می باختی! آیا هنگام آن نرسیده که این باور را تجربه کنی؟ و دلی را از لذت یاد و انس با خدا سرشار سازی؟^۲

با توجه به اینکه این اثر با این طبقه بندی و چینش خاص، نخستین پژوهش در قلمرو انواع تجربه دینی در فرهنگ اسلامی است، کاستی های فراوان در آن طبیعی می نماید که می تواند در جستارها و ویرایش های آینده، منظومه ای هموارتر و با اتقان و استواری بیشتر فراهم شود و به تدریج زمینه را برای پژوهش های آینده در این حیطه مهیا سازد.

در پایان، خدای را سپاس می گویم برای لطفی که کرامت فرمود و از همه عزیزانی که در پدیدایی این اثر سهمی داشته اند، به ویژه مسئولان پژوهشگاه حوزه و دانشگاه و مدیر محترم گروه روان شناسی، آیت الله سیدمحمد غروی که با مساعدت و همدلی این مجال علمی را فراهم کردند و با برگزاری جلسات پربار متعدد و مطالعه کتاب تذکرات سودمندی دادند، قدردانی و تشکر می کنیم. از ارزیابی های آقایان دکتر محمدتقی فعالی و دکتر علی شیروانی نیز سپاسگزاریم و چشم به راه پیشنهادهای و انتقادهای ارباب علم و معرفت هستیم.

اللهم نور ظاهری بطاعتک و باطنی بمحبتک و قلبی بمعرفتک و روحی بمشاهدتک و سرّی باستقلال اتصال حضرتک یا ذا الجلال والاکرام. الحمد لله رب العالمین.

نویسندگان

۱. «أَوْحَى اللَّهُ تَعَالَى إِلَى دَاوُدَ عَلَيْهِ السَّلَامُ: يَا دَاوُدُ لَوْ يَعْلَمُ الْمُدْبِرُونَ عَنِّي كَيْفَ أَنْظَرِي لَهُمْ وَرَفَعِي بِهِمْ وَسَوَّغِي لِي تَرْكَ مَعَاصِيهِمْ لَمَاتُوا شَوْقًا إِلَيَّ وَتَقَطَّعَتْ أَوْصَالُهُمْ مِنِّي مَحَبَّتِي» (غزالی، إحياء علوم الدين، جزء ۴، ص ۳۶۱).
۲. «أَلَمْ يَأْنِ لِلَّذِينَ آمَنُوا أَنْ تَخْشَعَ قُلُوبُهُمْ لِذِكْرِ اللَّهِ» (حدید، ۱۶).

درآمد

تجربه‌های دینی، همواره به عنوان جلوه‌ای از بُعد روحانی آدمی، توجه دین‌پژوهان، فلاسفه دین و روان‌شناسان را به خود جلب کرده و تاریخ فکری و اجتماعی بشر را تحت تأثیر قرار داده است. شاید بتوان عصر روشنگری را نقطه عزیمتی روشن در آغاز پیکار بی‌امان عقل و دین دانست؛ نبردی که در آن سپاه عقل سرمست قدرت و مقبولیت روزافزون خود شد و لشکر دیانت مسیحی با سوء پیشینه خود، آن‌به‌آن، زویین افکنان، رو به هزیمت گذارد و دیری نپایید که سپاه دیانت (مسیحیت) دریافت که چاره کار در این است که به ملجأ و پناهگاهی پناه برده و از آن مدد خواهد. ایمان و احساسات درونی، یکی از پناهگاه‌هایی بود که این دین زخم خورده و مهجور بدان پناهنده شد؛ ایمانی که با توجه به درون و با تجربه دینی حاصل می‌شد. مدعیان دیانت را باور بر این شد که لشکر تجربه دینی دست‌کم توان این را دارد که رایت دین را برافرازد و صدف دین را گوهر باشد. به سخن دیگر، شاید بتوان سبب توجه دین‌شناسان و دیگر متفکران دین‌پژوه را به مفهوم «تجربه دینی» محصول تحولی فکری دانست که از آن به دوره تجدد^۱ تعبیر می‌شود. تجدد، ویژگی‌هایی دارد که می‌توان از عقلانیت افراطی^۲ به عنوان مهم‌ترین شاخصه آن یاد کرد. از زمانی که الهیات طبیعی در غرب جدید به گونه‌ای بنیادین ویران شد، الهیات مسیحی مهم‌ترین تکیه‌گاه خود را از دست‌رفته دید. این‌گونه بود که از زمان توماس آکویناس^۳ (۱۲۲۵-۱۲۷۴) به بعد، برخی برای نجات ایمان مسیحی تلاش کردند باور دینی را از اتکایش به عقاید متافیزیکی و نظام‌های کلیسایی رها کرده و آن را بر پایه تجربه انسانی بنا کنند، این‌چنین بود که مفهومی به نام «تجربه دینی» به عرصه وجود پا نهاد.

1. modernity

2. ultra rationality

3. Thomas Aquinas

به‌رغم حدائت عنوان «تجربه دینی» در فرهنگ اسلامی، می‌توان مضامینی را در این فرهنگ رصد کرد که تا حدی نزدیک به معنای «تجربه دین» باشند. یکی از نکات مهم در این راستا، توجه به اختلاف‌های عمده در زمینه‌ها و مبانی نظری تجربه دینی در اسلام و غرب است. در فرهنگ اسلامی گرچه عقل و وحی جایگاه رفیعی دارند، ولی تأکید اسلام بر رسیدن و درک کردن و چشیدن، همه بر اهمیت «تجربه» آموزه‌های دینی تأکید دارند و نشان‌دهنده تأیید و بلکه تأکید اسلام نسبت به لزوم فراهم آوردن استعداد استفاده از این ظرفیت، به عنوان منبعی از معرفت دینی و سنجه‌ای برای دینداری، است.

به لحاظ تاریخی می‌توان بن‌مایه‌های این بحث را در قرآن کریم، به عنوان خاستگاه عرفان ناب اسلامی، روایات ائمه و حالات و سرگذشت عرفا و حکما، جست و انواری از ملکوت آسمان‌ها را فراراه قرار داد و شمیم جان را به حلاوت چنین معارفی جانی تازه بخشید. واژگانی چون؛ ذوق، شهود و علم حضوری که در بیان و بنان عارفان و فیلسوفان مسلمان تا حد بسیاری با مؤدای تجربه دینی یکی دانسته شده است. دغدغه ادراک عالم ماوراء و اینکه این ادراک نه با خواندن و نه با نوشتن میسر است، بلکه از سنخ چشیدن و دریافتن و حس کردن است، عنصر مشترک تجارب دینی است.

برخی از اهل عرفان، گوهر دین را نوعی تجربه دینی (سطح عالی از تجربه که نوعی خاص از شهود است)، می‌دانند. با این همه، هنوز نمی‌شود ادعا کرد که این بحث در حوزه اسلامی به بلوغ لازم رسیده و سره و ناسره آن باز نمایانده شده است؛ چرا که هنوز دامنه آن از تجربه حسی تا تجربه نبوی، در نوسان است و همین امر تلاش متعهدانه را برای برنمودن مقیاسی صیقل یافته با میزان قرآن و حدیث ایجاب می‌کند تا مؤمنان تجارب دینی خود را بدان بیازمایند.

به‌اختصار باید دانست که فرض تجربه دینی به مثابه «نشانه دینداری»، کاملاً منتفی نیست؛ ولی در فرهنگ اسلامی، تجربه دینی «پیامد» و محصول عقبه‌های علمی و عملی است. آنچه مرز اوهام و خرافات و مدعیات باطل را با تجارب راستین دینی روشن می‌سازد، تکیه نظری به مبانی مسلم فرهنگ اسلامی است. تجربه دینی تنها یک نشانه است،^۱ نه دلیل دینداری، همچنین یک محصول و نتیجه است و نه علت و عامل تدین.^۲ در ابتدا به چند نکته مقدماتی اشاره می‌کنیم:

۱. از تعریف استارک و گلاک به نظر می‌رسد که آنها نیز همین مضمون نشانه‌ای را از تجربه دینی مطرح نظر قرار داده‌اند.

2. Glock & Rodney, *Religion and Society in Tension*.

یک) ضرورت و هدف

به نظر می‌رسد یکی از علل عمده محرومیت فضاهاى علمى و آکادمیک کشورهای اسلامى، نبودن قالب‌هاى جدید و به‌روز شده از محتواهاى عرفانى و دینى است. از این‌رو، نظریه‌پردازی در باب تجارب و احوال دینى در اسلام، یکی از ضرورت‌ها و اهداف این پژوهش است.

از سویی، به نظر می‌رسد نوع مکاشفات و تجربیات معنوی در ادیان، مشترکات و نیز خصوصیات منحصر به فردی دارد که شناسایی و تبیین مفهومی چنین ویژگی‌هایی می‌تواند منافع در تعاملات، گفتگوها و تقریب ادیان را شامل شود. از این‌رو، ضروری است این ویژگی‌ها شناسایی شده، مشترکات بین ادیان و بین افراد در نظر گرفته و شمرده شود.

با توجه به قانون‌مند نبودن مدعیات تجربیات دینى، یکی دیگر از اهداف پژوهش حاضر بیان معیارها و شاخص‌هاى ارزیابى تجارب دینى در اسلام است. وجود چنین شاخص‌هایی در بین منابع معرفت‌شناختی و عرفانى، علاوه بر غناء محتوای معرفتی آموزه‌هاى عرفانى، به سالکان و رهروان این طریق ابزاری دقیق نشان می‌دهد تا با آن بتوانند سره از ناسره و حقیقت از وهم و واقعیت از خرافه بازشناسند و به هر مدعى معنویت جان و تن نسپارند.

از جمله عواملی که زمینه‌ساز شکل‌گیری این طرح پژوهشی شد، فقدان مجموعه‌ای دقیق و مستند از تجربیات دینى در اندیشه ناب عرفانى اسلام بود. وجود چنین مجموعه‌ای حکم مواد اولیه برای پژوهش‌هاى بنیادین دیگری را خواهد داشت که در پی تحلیل محتوای آموزه‌هاى عرفانى مانند: کشف، شهود، الهام، رؤیا، اشراق و... هستند. با استفاده از انواع طبقه‌بندی‌هایی که در این فرایند تولید شده است می‌توان توضیح داد که چرا انواع خاصی از تجربیات و حالات عرفانى در مقطعی از تاریخ بیشتر و در مقطعی دیگر کمتر بوده است. یا برای مثال، ممکن است بتوان این فرضیه را مطرح کرد که الگوی تجربه دینى در دین اسلام در ارتباط نزدیک با برخی آموزه‌هاى دینى، مانند ولایت، محبت و... مدلی منحصر به فرد و الگویی یگانه است.

عنوان این پژوهش، یعنی: «تجربه دینى در فرهنگ اسلامى» در صدد است تا با گردآوری، مستندسازی و طبقه‌بندی انواع تجربه دینى در میراث اسلامى، تصویری روشن از حقیقت تجربه دینى در اسلام نشان دهد و مدلی اسلامى از انواع تجربه دینى ترسیم کند. پیامدها و نتایج این پژوهش سرانجام در فلسفه، عرفان اسلامى و به‌طور کلی در فلسفه دین و حوزه دین‌پژوهی و مطالعات ادیان قابل استفاده و استناد خواهد بود. شیوه گردآوری اطلاعات — با عنایت به خاستگاه غربی بحث — به گونه‌ای است که در آغاز با نگاهی برون‌دینى و براساس طبقه‌بندی

شش‌گانه رایج دیویس^۱ از تجربه‌های دینی، تجربه‌های دینی از منابع اسلامی (قرآن، روایات و گزارش‌های نقل شده از عرفا و عالمان دینی) استخراج شده و طبقه‌بندی می‌شوند. در بخش تحلیل و بررسی، از گزارش‌های طبقه‌بندی شده، مدل بومی و اسلامی «انواع تجارب» نشان داده می‌شود که شرح و بسط بیشتر مراحل و فنون اجرایی آن در ادامه بحث خواهد آمد.

دو) دلایل انتخاب مسئله

امروزه با رشد بی‌سابقه گرایش جوامع به معنویت و شکست اقتصاد لیبرال سرمایه‌داری و افول جهان سیاست تک‌قطبی و مشکلات برجای مانده از زندگی صنعتی و مجازی، مطبوعات، رسانه‌ها و سینما، محافل رسمی و غیر رسمی با مخاطب‌شناسی علمی دریافته‌اند که مقاصد و مطامع خود را می‌توانند در همین غالب، یعنی بسته‌های معنویت‌گرا، تزئین و عرضه کنند.

انبوه محصولات فرهنگی و حتی مصرفی که در حرکتی منسجم و بی‌سابقه با جهتی یک‌سویه از غرب به شرق با مضامین دینی، در قالب سینمای معنویت‌گرا، نوع جدیدی از تدین جدید،^۲ جنبش‌های نوپدید دینی،^۳ ادیان سیلف‌سرویسی، مطبوعات و سایت‌های بی‌شمار مروج خرافات و اوهام به راه افتاده‌اند، حکایت از جنگی نرم و البته از روی استیصال و درماندگی دارد.

با آنکه ارتباط با عالم معنا از طریق به‌کارگیری عواطف و احساسات معنوی و درونی، همواره به انحاء مختلف برای بشر مطرح بوده است، اما تعیین یافتن آن در مفهوم واحد و مشخصی تحت عنوان «تجربه دینی» اهتمام جدیدی است که در پی برخی تحولات نظری در رهیافتی دینی و رویکرد به دین، پدید آمده است.

عرفان اسلامی با چنان هیمنه و غنائی در کارزار مدعیان، یکه‌تازی می‌کند. برای مثال، آثار مولوی که یکی از نمایندگان عرفان ناب برخاسته از قرآن است، جزء پرفروش‌ترین آثار چاپ شده معرفی می‌شود. با عنایت به اینکه این پژوهش از نوع پژوهش‌های بنیادی - کاربردی^۴ است، محصول چنین پژوهشی، پاسخگوی مقاصد ذیل است:

1. Davis, C. F.

2. new religiosity

3. new religiose movement

۴. پژوهش بنیادی، عبارت است از هرگونه کار تجربی یا نظری که بیشتر به منظور نظریه‌پردازی با نگرش اسلامی، یا کسب آگاهی‌های جدید از مبانی فلسفی علوم یا منشأ پدیده‌ها یا واقعیت‌های مشاهده‌پذیر انجام می‌شود، بدون اینکه کاربرد ویژه یا دقیقی برای آن در نظر گرفته شده باشد. پژوهش کاربردی پژوهشی است که نتایج حاصل از آن در رفع نیازها و حل مشکلات به کار می‌آید.

۱. فراهم آوردن امکان دسترسی مطمئن به گزارش‌های مستند تجارب دینی در اسلام؛
۲. استفاده از طبقه‌بندی‌های ارائه‌شده در «انواع تجربه دینی در اسلام»؛
۳. تمییز تجارب دینی ناب اسلامی با استفاده از معیارها و شاخص‌های ارزیابی؛
۴. بررسی روان‌شناختی آثار و ثمرات انواع تجربه‌های دینی.

سه) پرسش‌های اصلی و فرعی

با توجه به مؤدای ارائه‌شده در ضرورت و هدف پژوهش و با عنایت به صبغه روان‌شناختی بخشی از طرح حاضر، به نظر می‌رسد با طی فرایند پژوهش بتوان برای پرسش‌های ذیل پاسخ قانع‌کننده‌ای داد:

۱. انواع تجربه دینی در فرهنگ اسلامی کدام‌اند؟
۲. جایگاه تجارب دینی در اسلام کجاست؟
۳. شاخص‌های اعتبار تجارب دینی در اسلام چه ضوابط و شرایطی دارند؟
۴. تحلیل روان‌شناختی تجارب دینی چگونه است؟

چهار) روش

به بحث روش در این تحقیق از دو زاویه می‌توان پرداخت: روش تحقیق و روش معرفتی. روش مؤلفین در این تحقیق، توصیفی - تحلیلی و با شیوه‌های گردآوری کتابخانه‌ای است. به‌طور خلاصه، روش کتابخانه‌ای عبارت از گردآوری اطلاعات لازم درباره موضوعات و ریزموضوعات تحقیق از طریق مطالعه و بررسی کتاب‌ها، مقالات، پایان‌نامه‌ها و دیگر آثار مکتوب و همچنین مراجعه به بانک‌های اطلاعاتی الکترونیکی و سایت‌های مربوط به آنها و نیز تأمل و کاوش در داده‌های گردآوری‌شده و انجام برخی عملیات پژوهشی، از قبیل شرح، تفسیر، تحلیل، نقد، مقایسه و ارائه الگو است.

اما با عنایت به میان‌رشته‌ای بودن بحث تجربه دینی، به علت سنخ معارف و آموزه‌های دینی، روش معرفتی در نوع مباحث دین‌پژوهی پدیدارشناسانه با ویژگی‌های خاص خود است. پدیدارشناسی^۱ دین و بُعد پدیدارشناختی دین یکی از روش‌های عمده‌ای است که به انواع مختلف فلسفی و غیر فلسفی تقسیم می‌شود. پدیدارشناسی دین به وسیله ماکس شلر^۲

1. phenomenology

2. Max Scheler

(۱۹۲۸-۱۸۷۴) رونق یافت. در این رشته، اندیشه‌ها، اعمال و مؤسسه‌های مذهبی و تجارب دینی، بدون ملاحظه صدق و کذب آنها، بررسی شده است؛ یعنی پدیدارشناس، بدون اینکه به صادق یا کاذب بودن عقیده یا عمل دینی کاری داشته باشد، می‌کوشد با قرار دادن صدق و کذب آنها بین پرانتز (تعلیق داوری)، به توصیفی دقیق از آنها دست یابد.

سه وظیفه مهمی که در قلمرو روش پدیدارشناسی دین قرار می‌گیرند عبارت‌اند از: اول، تحقیق در ماهیت و طبیعت امر الوهیت (قدسی)؛ تجربه دینی؛ دوم، فراهم کردن نظریه درباره وحی و سوم، مطالعه اعمال مذهبی.^۱

بنابراین، تجربه دینی یکی از مباحث مهمی است که از آن در پدیدارشناسی دین بحث می‌شود. مباحث پدیدارشناسانه تجربه دینی (پدیدارشناختی تجربه دینی) به سه دسته تقسیم می‌شوند: نخست، توصیف دقیق مطلق ماهیت تجربه دینی؛ دوم، توصیف دقیق تجارب دینی خاص مانند تجربه عرفانی و تجربه مینوی و سوم، ارتباط تجربه دینی به‌طور مطلق و تجارب دینی خاص با گوهر دین.^۲

پنج) سازمان دهی تحقیق

«تجربه دینی» امری فراگیر و همگانی است، اما اندیشه تجربه دینی (یعنی تجربه دینی به عنوان فصل مهمی از مباحث فلسفی و دین‌شناسی) اندیشه‌ای بدیع و نوظهور است. امروزه عنوان تجربه دینی در کانون مباحث فلسفه دین، فلسفه عرفان، الهیات، پدیدارشناسی دین، روان‌شناسی دین و دین پژوهی تطبیقی قرار دارد و پژوهش‌های نظری پویایی در این حوزه در حال انجام است.

وجود مباحث متنوعی در این قلمرو موجب شده تا تجربه دینی به عنوان موضوعی عام، مورد علاقه پژوهشگران در زمینه‌های مختلف قرار گرفته و شرایط مطالعات بین‌رشته‌ای را فراهم سازد. خصوصیت پژوهش‌های بین‌رشته‌ای چنان است که امروزه پژوهشگران حوزه‌های متفاوت به‌طور فزاینده در کنار هم قرار می‌گیرند و رویکردهای میان‌رشته‌ای تازه‌ای برای بررسی پدیده‌ها به وجود می‌آورند. به نظر می‌رسد این رویکردها در چند دهه آینده نقشی پراهمیت در مقولات و موضوعات روان‌شناختی داشته باشند. از جمله جالب‌ترین این تعاملات و

۱. در مورد پدیدارشناسی ر.ک: ورنو و دیگران، نگاهی به پدیدارشناسی و فلسفه‌های هست بودن؛ دارتیگ، پدیدارشناسی چیست؟
 ۲. قائمی‌نیا، تجربه دینی و گوهر دین، ص ۱۸۰-۱۸۵.

رویکردهای بین‌رشته‌ای می‌توان به روان‌شناسی تکاملی،^۱ روان‌شناسی فرهنگ‌نگر^۲ و روان‌شناسی دین^۳ اشاره کرد.

این واقعیت تاریخی در تحول علوم قابل توجه است که هر گاه علم در هر زمینه‌ای به صورت بین‌رشته‌ای عمل کرده است پیشرفت‌های سریع‌تر و عمیق‌تری به دست آورده و سرّ توسعه گستره‌های بین‌رشته‌ای امروز نیز در همین امر نهفته است. به سخن دیگر، نگاه به یک موضوع از منظرهای مختلف، به همراه بررسی تطبیقی این روی‌آوردها، از سویی، اضلاع مختلف پدیده مورد مطالعه را نمایان می‌کند و از طرفی دیگر، مواضع خلل و قوت روش پژوهش را نمایان می‌سازد. برای مثال، شناخت‌شناسی ژنتیک پیاز^۴ (۱۹۸۰-۱۸۹۶) محصول بدیع تلاقی فلسفه، منطق، زیست‌شناسی و روان‌شناسی است و یا علوم شناختی که امروزه کانون توجه محققین سراسر جهان شده، نامی است که زیر چتر خود گستره‌های گوناگون روان‌شناسی شناختی، روان‌شناسی اعصاب، روان‌شناسی زبان، هوش مصنوعی و عصب‌شناسی زبان، تکامل مغز، فلسفه زبان و... را دربر می‌گیرد. هدف از این کار همکاری نزدیک‌تر متخصصین گستره‌های یادشده با یکدیگر و تسهیل پیشرفت همه علوم است که فصل مشترک آنها، شناخت است. پزشکی رفتاری نیز نمونه دیگری از تفکر بین‌رشته‌ای است که از تلاقی علوم زیستی - پزشکی و روان‌شناسی متولد شده است.

تعریف و خاستگاه تجربه دینی، ماهیت و انواع آن، تجربه و تفسیر و حجیت معرفت‌شناختی تجربه دینی، معیارها و شاخص‌های اعتبار در تجارب دینی، جمع بین دو دیدگاه تجربی و دینی، از مسائل مهمی است که در فلسفه دین و دین‌پژوهی معاصر مورد توجه اندیشمندان قرار گرفته و موجب شکل‌گیری نظریات مختلفی در این عرصه شده است. محوریت این پژوهش حول سه فرایند گردآوری، طبقه‌بندی و مدل‌سازی تمرکز دارد:

۱. گردآوری، که شامل ارائه گزارش‌هایی مستند از احوال معنوی و تجارب دینی در اسلام است؛
۲. طبقه‌بندی، که شامل دسته‌بندی موارد و مصادیق متعدد به منظور پالودن (عیار نقد) و پیراستن آن از خرافات و دستاویزهای باطل است؛
۳. مدل‌سازی، شامل بازخوانی تراث اندیشه دینی به منظور الگوسازی در این حوزه است.

1. evolutionary psychology

2. cultural psychology

3. psychology of religion

4. Jean William Fritz Piaget

